

Добрянський І.А.
к. пед. н.,

професор кафедри загальної психології
та професійної педагогіки КІРУЕ

МЕТОДИКА ДІАЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ (З ДОСВІДУ РОБОТИ)

У статті розкриваються основні методико-практичні положення технології інтенсивного навчання (так званого методу „занурення”).

The substantive methodical-practical provisions of technology of the intensive teaching open up in the article (so-called method of «Immersion»).

Ще півтора десятка років тому у сфері освіти були досить популярними та впливовими раціоналістично-технократичні уявлення про те, що найважливішими завданнями вищої освіти є прискорення та інтенсифікація підготовки фахівців. Велику зацікавленість культурної і наукової громадськості викликали нові методи, що дозволяли досягати інтенсифікації навчання й освіти. Уявлення про інтенсивне навчання пов'язане перш за все з соціально-педагогічною потребою в підвищенні результативності, ефективності навчання. Природно, що це уявлення адресується перш за все до кількісної сторони ефективності процесу навчання, і тому нерідко інтенсифікація процесу навчання розуміється як підвищення швидкості навчання і об'єму роботи, що виконується в певні проміжки часу [2; 5; 6]. Щоправда соціальні психологи вказують, що інтенсифікація психічної діяльності людини має «...досить різнобічний характер і припускає активізацію, зростання її виробничої, споживчої, комунікативної рефлексії, пізнавальної, творчої, репродуктивної і творчої діяльності» [9, 67].

Незважаючи на те, що проблема ефективності, результативності навчання є однією з фундаментальних ідей і цілей будь-якої концепції або теорії навчання (психології навчальної діяльності, теорії управління пізнавальною діяльністю студентів, концепцією алгоритмізації навчання, теорією оптимізації навчання, концепцією наукової організації педагогічної

праці тощо), до цього часу найбільшого розвитку і застосування вона одержала перш за все у сфері інтенсивного викладання іноземних мов [1; 3; 4; 7; 8].

Головною причиною, що обумовлює можливості інтенсифікації при навчанні іноземним мовам, є, на наш погляд, те, що змістом засвоюваного матеріалу тут є процеси, закономірності, явища, механізми, пов'язані з комунікативною взаємодією між людьми, тобто процесами спілкування як суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Основні принципи методичної системи інтенсивного навчання іноземним мовам вельми органічно і багатопланово виражають різні сторони суб'єкт-суб'єктних взаємодій: принцип персонального спілкування, особово-рольовий принцип, принцип колективної взаємодії [7].

Чи означає це, що при навчанні дисциплінам «об'єктного» або «суб'єкт-об'єктного» типу (тобто дисциплінам, пов'язаним із засвоєнням інтелектуально-гностичного, наочно-образного, наочно-практичного змісту) можливості інтенсифікації більш обмежені?

Не ставлячи перед собою завдання розгорненого аналізу цієї проблеми, ми розглянемо конкретний експериментальний досвід інтенсивного викладання курсу психології методом «занурення», котрий свідчить про значні можливості цього методу. Метод «занурення» як технологія інтенсивного навчання психології сформувався у результаті багаторічного організаційно-навчального експерименту, який розпочався на фізико-математичному факультеті Кіровоградського державного педагогічного інституту (1988-1995 рр.) і був продовжений на психологічному факультеті Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки (1994-1999 рр.) (Хід цього експерименту і його результати відображені в публікаціях [10-12]). У подальші роки метод «Занурення» став популярною та ефективною технологією навчання і нині назріла необхідність узагальнити накопичений досвід й теоретично осмислити природу цього методу як технології гуманітарно-діалогічного навчання.

Головна організаційна особливість методу «занурення» полягає в кардинальній зміні часових рамок вивчення певної дисципліни, що полягає в тому, що замість рівномірно розподіленого в часі вивчення цієї дисципліни (протягом багатьох місяців, а іноді й років) навчальні заняття концентрують у короткий і безперервний цикл занять високої інтенсивності. По суті справи, життєвим прообразом методу «занурення» є закономірності глибокого і зосередженого занурення людини у творчий процес, який повністю її

захоплює на багато днів. Можна також сказати, що моделлю методу «занурення» є психологія захоплення людини, в ході якої змінюється мотивація, сприйняття часу, підвищується працездатність і свою активність людина сприймає не як важку або неминучу необхідність, а як природну динаміку життєвої енергетики (при цьому підвищення інтенсивності ніби не помічається і стає просто органічним проявом діяльності і життя).

Утім, ці міркування і метафори ще не доводять можливості й обґрунтованості «занурення», оскільки форми активності, властиві людині в окремі періоди життя, пов'язані з ресурсами і динамікою енергії і мотивації окремого індивіда, далеко не просто викликати до життя одночасно у багатьох студентів.

Важливим прототипом «занурення» стала ідея принципової можливості «групового захоплення», що виникає в ході соціально-психологічних тренінгів, багатоденних ділових ігор, організаційно-навчальних ігор та організаційно-діяльносних ігор. Ще переконливішим прототипом «занурення» виявився досвід участі у тренінгах групової психотерапії і досвід їхнього проведення – тренінгів сензитивності, емпатичного слухання, психодрами, гештальт-терапії, психосинтезу, тілесної терапії, нейролінгвістичного програмування. Звичайно вирішальним аргументом, що доводить можливість і доцільність організації навчання психології за методом «занурення», міг бути тільки конкретний навчальний експеримент, заснований на застосуванні методу «занурення». Тепер уже можна впевнено сказати, що досвід впровадження методу «занурення» у практику викладання загальної психології і вивчення його основних психодидактичних особливостей свідчить не тільки про можливість організації навчання на рівні «групового захоплення», але й про значні перспективи його широкого застосування і подальшого вдосконалення. Незважаючи на те, що метод «занурення» отримав права громадянства серед вузівських викладачів-новаторів, до теперішнього часу він залишається теоретико-методично недостатньо осмисленим і вивченим.

Багато хто вважає, що метод «занурення» склався у викладанні іноземних мов і тому бачать його суть у тому, що його результативність обумовлюється перш за все тим, що він пов'язаний із створенням емоційно-позитивного клімату в групі студентів [1; 3; 4; 7; 8]. Мимоволі постає питання: невже у викладанні багатьох інших навчальних дисциплін значно менше можливостей для створення емоційно-позитивного клімату?

Інші вважають, що «занурення» – це активний метод навчання з

елементами релаксації, навіювання і гри. При цьому на відміну від багатьох методів навчання, в яких дія здійснюється шляхом переконання, в методі «занурення» на перший план висувається навіювання (звідси одна з назв цієї повчальної технології – сугестопедія) [4; 8].

Такий погляд, маючи своїми витокami досвід застосування методу «занурення» у викладанні іноземних мов, не відображає спектру особливостей і можливостей цього методу у викладанні багатьох інших навчальних дисциплін і, зокрема, психології. Завдання справжньої роботи – показати можливості методу занурення і його особливості як інтенсивного методу у викладанні немовних навчальних дисциплін.

Розглянемо основні принципи і методичні особливості системи форм і методів активного навчання психології, покладені в основу технології «занурення». Коротко кажучи, ця технологія спирається на цілісну систему активних діалогічних форм і методів навчання. Проте ми вважаємо за доцільне дати конкретніше описання особливостей застосування системи і технології активних форм і методів діалогічного навчання і спілкування в умовах «Занурення».

Перш за все, слід сказати, що важливе місце в системі «занурення» займає системно-теоретичне проектування змісту психологічної дисципліни, що вивчається. Навчальною дисципліною, на якій апробовувався метод «занурення» була вибрана загальна психологія, що обумовлено низкою причин. По-перше загальна психологія є фундаментальною психолого-педагогічною дисципліною у програмі підготовки майбутнього вчителя і практичного психолога; по-друге, вивчення загальної психології формує основи психолого-педагогічного світогляду, психолого-педагогічного мислення, психолого-педагогічної культури; по-третє, на жаль, методика викладання загальної психології часто майже не відрізняється від практики викладання багатьох інших навчальних предметів і тому впровадження технології «занурення» ставало кроком на шляху до розробки оригінальної методики викладання загальної психології.

Найважливішою особливістю навчання в умовах системної технології «занурення» є широке застосування методів структурно-образного навчання. Проектування змісту курсу загальної психології здійснюється за допомогою повного комплексу структурно-образних схем, що охоплює всі теми курсу загальної психології і більшість питань кожної теми курсу (Незважаючи на те, що останніми роками було видано кілька нових підручників із загальної психології, в жодному з них системно не реалізована ідея повного комплексу

структурно-образних схем).

Як відомо, структурно-образні схеми (структурно-логічні схеми, структурно-символічні схеми, «опорні сигнали», «композиційні моделі» тощо) дозволяють відобразити суть найбільш важливих питань і взаємозв'язків понять кожної теми, вони фіксують структурні і генетичні зв'язки явищ, намічають і виділяють міжпредметні і міжтематичні зв'язки, об'єднують навчальний матеріал у більші логіко-змістовні блоки, створюють понятійно-образний каркас й орієнтовну основу процесів засвоєння навчального матеріалу курсу психології.

Застосування структурно-образної технології проектування і викладання змісту курсу психології дає можливість аналізувати й систематизувати основні види і класи психологічних явищ на основі системно-діяльнісного і гуманітарно-діалогічного підходів. Структурно-образні моделі і знаково-символічні схеми розширюють спектр евристико-проблемних можливостей, підвищують емоційно-сміслову включеність студентів у вивчення матеріалу. Застосування структурно-образних схем також сприяє розвитку і формуванню образно-метафоричного сприйняття і мислення майбутніх вчителів і психологів.

На етапі підготовки до «занурення» викладачі розробляли структурно-образні схеми з усіх тем лекцій, розмножували ці схеми для кількох підгруп, складали плани проведення лабораторних занять і методичні рекомендації для студентів з організації їхньої навчальної діяльності під час «занурення», розробляли повний набір психологічних методик і експериментів (тестів, анкет, шкал тощо), вирішували питання розподілу навчально-методичної літератури серед студентів.

Плани семінарських занять включали такі матеріали: перелік основних питань теми; списки основної і додаткової літератури з методичними вказівками до них; перелік ключових слів, нових термінів і понять; питання для самоперевірки і взаємоперевірки; проблемні питання з кожної теми, питання для дискусій; деякі структурно-образні схеми.

Як уже було сказано, орієнтовна основа лекції, проектується у вигляді структурно-образних схем, які даються студентам різноманітними способами: за допомогою динамічного креслення і малюнка кольоровою крейдою на дошці (під час читання лекції); у вигляді схеми, наперед намальованої на зворотному боці дошки; у формі готових плакатів-структур і «опорних сигналів»; у вигляді технологічних карт і графічних схем в

методичних рекомендаціях і планах до лабораторних занять; нарешті, за допомогою технічних засобів навчання (слайдів, відеозаписів тощо).

Для забезпечення структурної чіткості конспектів лекцій студенти починали кожне нове питання лекції з нової сторінки, а на місці, що залишилося, в ході самостійної роботи вони вносили додаткові відомості, зауваження, будували схеми, формулювали питання викладачеві (або студентові), фіксували короткі міркування тощо.

Форми й методи навчання в технології «занурення» багато в чому визначаються змістовно-організаційними особливостями цієї багатопланової методики навчання. Проте в більш традиційному сенсі слова до форм і методів навчання в технології «занурення» ми відносимо організаційно-методичні форми проведення семінарських, практичних і лабораторних занять, а також пов'язані з ними способи організації самостійної та індивідуальної навчальної діяльності студентів.

У найзагальнішому плані можна сказати, що основними формами і методами навчання в технології «Занурення» є різноманітні способи і принципи діалогічно-сислової дидактики: форми й методи проблемного і програмованого навчання, індивідуально-самостійної і колективно-групової навчальної діяльності, вільне спілкування студентів і викладача, обговорення проблем і дискусії, рольові ігри і брейн-стормінги, ділові ігри і конкурси, смисловий аналіз і логічна структуризація тощо.

Конкретні особливості проведення навчальних занять полягали в наступному. На лабораторно-практичному занятті частина експериментів проводилася студентами під керівництвом викладача, а багато інших експериментів студенти проводили самостійно (спираючись на методичні рекомендації і вказівки). Чимало експериментів студенти проводили один з одним (наприклад, спостереження, анкетування, тестування тощо) відповідно до інструкцій студентові-експериментаторові і студентові-піддослідному.

Під час дослідів деякі студенти одержували індивідуальні завдання у вигляді психологічних завдань і конкретних ситуацій, а також завдання на побудову структурно-образних схем, спеціальне конспектування першоджерел тощо. З рештою студентів йшло обговорення основних питань теми, що вивчалася, і застосовувалися як різні форми фронтального опитування-співбесіди, так і різноманітні види активної групової навчальної діяльності: дискусії, рольові і ділові ігри, конкурси тощо.

На різних стадіях навчальних занять серед студентів нерідко виникали

спонтанні форми навчальної співпраці: вони радилися один з одним, взаємно консультували один одного, обговорювали спірні моменти, з'ясовували важкі місця, ставили питання викладачеві тощо.

З метою взаємоконтролю використовувалися питання для самоперевірки і проблемні питання, включені в методичні вказівки до заняття, часто вдавалися до методів групового і парного взаємоопитування. Іноді практикували метод «мікрвикладання», що є, на наш погляд, однією з простих рольових ігор. Деякі форми опитування і контролю народжувалися в ході співтворчості викладачів і студентів. Так з'явилося «опитування по ланцюжку», в якому кожен виступаючий студент продовжує виклад якогонебудь питання, прагнучи не повторювати сказане іншими і не втратити логіки розгортання питання, знаючи, що його виступ повинен бути лаконічним.

Достатньо регулярно практикувалися такі форми активно-діалогічного спілкування як альтернативна і групова дискусія, які проводилися на основі проблемних питань і завдань, розроблених для курсу загальної психології. Проводилися різні форми «мозкової атаки» і брейн-стормінга з розробки структурно-образних схем та інших продуктів колективної навчальної творчості, що сприяло виробленню умінь групової взаємодії і ухвалення рішень. Іноді проводилася «Проблемна дуель», яка нагадує відому телегру «Що? Де? Коли?» і полягає в тому, що ведучий (найчастіше викладач) ставить проблемні дискусійні питання двом командам по черзі, а вони після короткого обговорення повинні дати відповідь, правильність якої оцінюється суддями (експертами, «секундантами»).

Великі можливості для опрацювання навчального матеріалу надають проблемні і програмовані завдання з курсу загальної психології, які опрацюються студентами у порядку домашнього завдання або-що також нерідко спостерігалось – у порядку добровільного зацікавлення.

Може здатися, що в умовах «занурення», в якому центральну роль відіграють безпосередні процеси особового і групового спілкування, зменшується роль індивідуальної і самостійної роботи студентів. Звичайно, це не так, і насправді методика «занурення» припускає систематичну й багатопланову індивідуальну і самостійну роботу студентів.

Важливою стороною навчання психології є оволодіння студентами різноманітними способами самостійної навчальної діяльності, тому не можна відмовлятися від домашніх завдань і роботи з підручником. Більше того,

оскільки зміст більшості тем курсу психології в лекціях подаються в інших ракурсах, структурі і послідовності, ніж у підручниках, тим самим студентам надається можливість активного аналізу, зіставлення і синтезу навчального матеріалу, поданого в лекції, в підручнику і обговорюваного на практичному занятті.

Для організації і стимуляції індивідуальної та самостійної роботи розроблена система різноманітних завдань для аудиторної і позааудиторної (домашньої) роботи. Позааудиторне опрацювання змісту навчального матеріалу включає вивчення текстів підручників із загальної психології і співвідношення їхнього змісту з лекційним матеріалом, а також читання психологічної літератури наукового і популярного характеру (яка потім обговорюється на навчальних заняттях в ході «занурення»). Коло завдань для індивідуальної і самостійної роботи вельми широке і включає два основних типи завдань: навчально-репродуктивні і навчально-творчі. До перших відносяться: вивчення підручника та конспекту лекції з метою глибокого аналізу, осмислення і засвоєння; доповнення в конспекті лекції і структурно-образних схемах; конспектування першоджерел; підготовка до проведення дослідів та експериментів на лабораторному занятті; виготовлення структурно-образних схем за готовими зразками тощо. До навчально-творчих завдань можна віднести: складання і розробку структурно-образних схем (з питань, нерозглянутих на лекції або на основі структурно-образних ідей, що виникли у студента самостійно); придумування питань проблемно-дискусійного змісту; складання структурно-образних схем до законспектованої роботи (іноді замість неї); опис життєвих спостережень за психологічними процесами і явищами та їхній психологічний аналіз; пошук психологічних тестів і методик та їхня апробація; написання реферату за певною темою або книгою; опис і психологічний аналіз ситуацій з життєвої практики; придумування сюжетів ігор, конкурсів, дискусій тощо.

Важлива особливість технології «занурення» полягає в тому, що в ході навчальних занять (на лекціях, семінарах, лабораторно-практичних заняттях) студенти отримують не тільки теоретичні уявлення про раціональні форми розумово-пізнавальної і комунікативно-творчої діяльності, але й реально «занурюються» у навчальне середовище, насичене різноманітністю форм, способів і методів навчання і спілкування, мислення і співтворчості і виробляють у себе життєво-практичні способи і прийоми мислення, науково-теоретичного спілкування і певні творчі інтенції.

Вельми важливим є завдання залучення студентів до ідей, способів і

прийомів розумової і навчальної діяльності, які розроблені вчителями-новаторами: Ш.А. Амонашвілі, М.П. Гузиком, В.Б. Едигеєм, П.М. Ерднієвим, Є.М. Ільїним, Палтишевим, В.Ф.Шаталовим, М.М. М.П. Щетиніним та ін. Багато ідей, способів і прийомів організації навчальної діяльності педагогів-новаторів органічно вписані в нашу технологію «занурення» і тому студенти бачать як реально-практично працюють такі методи педагогів-новаторів як «опорні сигнали» В.Ф. Шаталова, особистісне спілкування Є.М. Ільїна, безоцінкове навчання за Ш.А. Амонашвілі, укрупнення блоків навчального змісту за П.М. Ерднієвим, використання «занурення» в школі М.П. Щетиніним і т.д.

Принциповою особливістю методу «занурення» є багатоплановість і багаторівневість форм і методів навчальної діяльності, що відкриває можливість постійного гнучкого варіювання способів і прийомів навчально-комунікативної діяльності студентів. Більш того, незважаючи на те, що з метою методичного опису ми розчленували такі аспекти цілісної технології як організаційна форма, зміст, форми і методи навчання, мотивація, контроль і оцінка успішності навчання, але в реальності всі ці сторони й аспекти навчально-комунікативного процесу тісно взаємозв'язані і взаємовизначають один одного. Уже в процесі читання лекції інкрустовано багато моментів змістовно-сислового і комунікативно-діалогічного характеру, інакше кажучи, лекція в процесі «занурення» вже пронизана проблемно-діалогічними, комунікативно-кооперативними інтенціями і потенціалами. Далі діалогічно-проблемний потенціал, заданий в лекції, одержує свій розвиток в ході багатоманітних форм навчальної взаємодії викладача і студентів на семінарських і лабораторно-практичних заняттях, а також в процесі індивідуальної і самостійної роботи студентів.

Різноманітність форм навчання і спілкування, навчальної діяльності і навчального діалогу сприяє глибшому осмисленню і повноті засвоєння, розширює зону можливого перенесення одержаних знань і навиків, готує студентів до творчого використання вивченого матеріалу в життєвих, несподіваних ситуаціях.

Виняткове місце в структурі технології «занурення» посідають особливості мотивації навчання і навчального спілкування, які визначаються широким колом таких чинників: науково-теоретична, загальнокультурна, професійно-педагогічна і життєво-практична значущість змісту і процесу вивчення курсу загальної психології; новизна форм і методів навчання і спілкування в «зануренні»; ефективність основних форм і методів навчання і

спілкування (активні методи навчання, принципи інтенсивного навчання, структурно-смілова технологія); різноманіття форм і методів навчання і спілкування; достатній рівень професійної підготовленості викладачів і асистентів; діалогічний стиль спілкування викладачів зі студентами на заняттях (довіра, пошана, інтерес, розуміння); успішність спільної та індивідуальної навчально-пізнавальної діяльності; можливість актуальної навчально-комунікативної творчості; ефективна система зворотного зв'язку (роз'яснення, контроль, корекція, оцінка, допомога, взаємодопомога) і, нарешті, впевненість студентів в своїх силах, захопленість навчально-творчою і особистісно-комунікативною самореалізацією, що розгортається.

Взагалі, треба сказати, що в умовах «занурення» одвічні проблеми дисципліни, відвідуваності, успішності втрачають свою традиційну актуальність, оскільки активне комунікативно-діалогічне навчання значно змінює мотивацію студентів, ядро якої тепер визначається живим інтересом до предмету, прагненням проявити свою самостійність і творчість, бажанням співробітничати з товаришами в ході спільно-колективного спілкування і взаємодії.

Незважаючи на провідну роль недирективних форм організації навчально-пізнавальної діяльності, в системі «занурення» належне місце займають процеси контролю і оцінки успішності засвоєння навчального матеріалу, які здійснюються в різноманітних формах: систематична перевірка конспектів лекцій; періодична перевірка конспектів першоджерел; оцінювання відповідей студентів під час опитування, взаємоопитування, «тихого опитування», «опитування по ланцюжку»; оцінки за виконання індивідуальних завдань; заохочення індивідуальної активності студента на занятті і лекції; оцінка активності студента під час обговорення проблем або в ході групової роботи; оцінка творчих завдань і робіт студентів (реферати, твори, роздуми, проекти).

Правилом є те, що протягом кожного навчального дня кожен студент одержує одну (або навіть дві) оцінки, а у разі пропуску заняття або недостатньої підготовленості студент може відпрацювати пропущене заняття під час консультації, самопідготовки або колоквиуму. Втім, більшість студентів активно працюють щодня і щодня одержують хороші оцінки. Тому, фактично, відпадає необхідність організації тотальної системи відробіток, бо головне значення має те, наскільки активний кожен студент саме зараз, сьогодні, щодня.

Методика «занурення» пред'являє серйозні вимоги до викладачів, що

здійснюють навчання за цією технологією. Ці вимоги пред'являються не тільки до рівня їхньої науково-академічної кваліфікації, але перш за все до рівня психодидактичної підготовленості і комунікативно-діалогічної компетентності. Необхідним є також серйозний досвід творчої викладацької діяльності, а також розуміння і володіння теоретико-практичними основами методу «занурення».

«Занурення» є полісистемною і полісуб'єктною методологією і технологією інтерсуб'єктно-діалогічної взаємодії студентів і викладачів, яка своїм змістом спрямована на інтенсивне навчання і розвиток мислення, культури і особистостей студентів, а формою відноситься до багатоденної організаційно-навчальної гри. Кажучи стисло, «занурення» - це діалогічна єдність навчання, спілкування, особистості (студентів і викладача) і технологічності. Відсутність або ослаблення будь-якого з цих компонентів призводить до того, що ми маємо справу вже не з «зануренням», а з його некоректним втіленням. Досвід навчання психології в умовах «занурення» показує, що за своїм впливом на розвиток особистості і творчості студентів (і викладачів) цей метод наближається до багатьох особистісно-розвиваючих тренінгів сучасної гуманістичної психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алхазишвили А.А. Теория и практика обучения устной речи на иностранном языке. – Тбилиси, 1984.
2. Ванников Ю.В., Кудрявцева Г.С. Проблема интенсификации обучения иностранному русскому языку и понятие структуры методических факторов // Русский язык за рубежом. – 1980. – № 5.
3. Гегечкори Л.Ш. К проблеме интенсификации процесса обучения взрослых иноязычной речи. – Тбилиси, 1975.
4. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб, 1998.
5. Дудников А.В. Об основных проблемах научных исследований в области методики преподавания русского языка как иностранного // Русский язык за рубежом. – 1978. – №5.
6. Зимняя И.А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности // Иностраный язык в школе. – 1973. – №4.
7. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения. – М.: Просвещение, 1988.
8. Лозанов Г. Ускорение обучения и возможности человека // Перспективы. – 1982. – №1.
9. Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб.: Изд-во СПб педуниверситета, 1999.

10. Дьяконов Г.В. Исследование эффективности индивидуализации обучения в условиях метода «погружения» // Методология и методы современных педагогических исследований. Материалы советско-немецкого семинара молодых ученых АПН СССР и АПН ГДР. – М.: Изд-во АПН СССР, 1989. – С.29-31.
11. Дьяконов Г.В. О методе погружения в обучении психологии // Психологические основы новых педагогических технологий. Тезисы докладов III Всесоюзной конференции по педагогической психологии. Москва-Волгоград: Изд-во Волгоградского педуниверситета, 1990. – С.195-196.
12. Добрянский И.А., Дьяконов Г.В. Активные методы группового обучения психологии: диалогический подход. Учебно-методическое пособие для преподавателей и студентов психологических факультетов. – Кировоград: Имэкс ЛТД, 2004. – 189 с.